

TEMURIYLAR DAVRINING MA'NAVIY-MAFKURAVIY QADRIYATLARI NAVOIY ASARLARIDA

*Pardayeva Iroda Mamayunusovna,
Samarqand davlat chet tillari instituti
Qiyosiy adabiyotshunoslik kafedrası dotsenti*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning badiiy va nasriy merosida Amir Temur siymosining ifodalanishi, Temuriylar davrining ma'naviy-siyosiy qadriyatlari, adibning tarixiy shaxsga bo'lgan munosabati va bu timsol orqali ilgari surilgan davlat, adolat hamda insonparvarlik g'oyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda "Saddi Iskandariy", "Hayrat ul-abror", "Mahbub ul-qulub", "Munshaot" kabi asarlar asos qilib olingan hamda Navoiyning siyosiy-falsafiy qarashlari temuriy davr tafakkuri kontekstida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, Amir Temur, temuriylar, adolat, davlat boshqaruvi, ma'naviyat, tarixiy-badiiy timsol, adl podshoh

Alisher Navoiy ijodi nafaqat badiiy so'z san'atining, balki davlat va jamiyat haqidagi falsafiy tafakkurning ham yuksak namunasi sifatida baholanishi kerak. U yashagan XV asr — temuriylar davri, siyosiy qudrat va madaniy uyg'onishning yuksak cho'qqisiga yerishgan bir davr edi. Bu davrda Amir Temur asos solgan siyosiy tizim, uning adolat, imon va tartib asosidagi davlat boshqaruvi g'oyalari keyingi avlod — temuriy shahzodalar, xususan, Husayn Boyqaro va Navoiy dunyoqarashida chuqur iz qoldirdi.

Navoiyning asarlarida Amir Temur siymosi tarixiy yod sifatida emas, balki badiiy-ma'naviy ideal sifatida aks etadi. Adib uni "adil sulton", "ilmi va odili birlashgan podshoh", "Iskandar zamon" kabi timsollar bilan yuksak baholaydi. Shu bois, Navoiyning asarlari orqali Temur shaxsining ma'naviy obrazini tahlil etish — Sharq siyosiy tafakkurini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Temuriylar davrida davlat siyosati, ilm-fan, adabiyot, falsafa va tasavvuf bir-biri bilan chambarchas bog'langan murakkab, ammo uyg'un tizimni tashkil etgan edi. Bu davrda siyosiy hokimiyat faqat harbiy kuchga emas, balki ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga tayanar, davlatning barqarorligi ilm va adolat tamoyillari bilan belgilanardi. Amir Temur asos solgan ushbu siyosiy-falsafiy an'ana keyinchalik temuriylar saroyida o'zining yuksak cho'qqisiga chiqdi. Ayniqsa, Husayn Boyqaro davrida bu uyg'onish madaniyat, san'at va adabiy tafakkurning haqiqiy markaziga aylandi.

Alisher Navoiy aynan shu davrning eng yirik siymosi sifatida davlat arbobi, shoir, mutafakkir va ma'rifatparvar inson sifatida temuriy uyg'onish g'oyalarini o'z shaxsida

mujassamlashtirdi. U amir va vazir sifatidagi faoliyatida davlatni boshqarish jarayonida adolat, halollik, ilm va xalq farovonligi tamoyillarini ilgari surgan. Navoiy uchun davlat — bu faqat siyosiy tuzilma emas, balki ma'naviy mas'uliyat makoni, hukmdor esa adolatni hayotga tatbiq etuvchi “rabb ul-vatan” timsoli edi.

Navoiy o'z asarlarida Amir Temur asos solgan “adil sulton” g'oyasini nafaqat madh etadi, balki uni falsafiy darajada asoslab beradi. Uning “Hayrat ul-abror” va “Saddi Iskandariy” dostonlarida bu g'oya badiiy konsepsiya darajasiga ko'tarilib, hukmdorning eng oliy fazilati sifatida adolat va xalq xizmatida bo'lish ko'rsatiladi. Navoiy Temuriy merosni ma'naviy jihatdan davom ettirib, adolatni “davlatning ruhi”, ilmni esa “podshohlikning ziynati” deb baholaydi. Shoir Amir Temurning siyosiy falsafasini badiiy tafakkur darajasida davom ettirib, Sharq uyg'onish davrining eng yuksak intellektual timsoliga aylandi.

A. Hayitmetov ta'kidlaganidek: Navoiyning siyosiy qarashlarida Temur asos solgan tartib-intizom, adolat va ilm bilan boshqariladigan davlat modeli asosiy mezon sifatida namoyon bo'ladi.[7:46]

“Saddi Iskandariy” dostoni **Alisher Navoiy ijodining eng yuksak falsafiy-siyosiy ifodalaridan biri** bo'lib, unda adolatli podshoh timsoli orqali davlat va insoniyat taraqqiyotining ma'naviy mezonlari ochib beriladi. Asarda Iskandar obrazi tarixiy Makedoniyalik Aleksandrga emas, **Temuriy davrning ma'naviy-ideologik idealiga** tayangan holda talqin etilgan. Tadqiqotchilar — **N. Komilov, R. Rypka, B. Fragner** keltirganidek, Navoiyning Iskandari — bu “jahongir emas, balki xalq farovonligini o'ylagan donishmand hukmdor” timsolidir.

Asarda Iskandar obrazida **ilmu adolat, ma'naviy kamol va insonparvarlik g'oyalari** uyg'unlashadi. Navoiy uni shunchaki g'olib sarkarda emas, balki **ilm ahliga hurmat bilan qaraydigan, donishmandlar maslahatiga tayanuvchi, yurt obodligi uchun kurashuvchi podshoh** sifatida tasvirlaydi. Shu bois “Saddi Iskandariy” nafaqat epik dostonidir, balki **davlat boshqaruvi va ma'naviy rahbarlik haqidagi siyosiy-falsafiy risola** sifatida ham baholanishi mumkin.

Navoiy uchun haqiqiy podshoh — “zohiran saltanat, botinan adolat egasi” bo'lishi kerak. U o'z asarlarida, xususan, “*Hayrat ul-abror*”, “*Mahbub ul-qulub*” va “*Munshaot*”da ham bu fikrni chuqurlashtiradi. Masalan, “*Mahbub ul-qulub*”da shunday deyiladi:

Adolat bila mulk obod bo'lur, zulm bila esa barbod.

Bu g'oya “Saddi Iskandariy”dagi mashhur satrlar bilan uyg'un:

Podshohkim, adl ila mamlakatni tutar, olam ahli oning soyasidin orom topar.[3:201]

Navoiyning ushbu qarashlari **Amir Temurning siyosiy falsafasi — “Rosti rusti” (“rostlik najotdir”)** shiori bilan ma'naviy jihatdan birlashadi. Demak, “Saddi Iskandariy” orqali Navoiy **Temuriy siyosiy merosni badiiy va falsafiy shaklda**

davom ettirgan, adolat, ilm va ma'rifatni hokimiyatning eng oliy qadriyatlari sifatida ilgari surgan.

“Saddi Iskandariy”dagi Iskandar — tarixiy shaxs emas, balki **Temuriylar davrida shakllangan “komil shoh” idealining poetik ifodasi**, Navoiy orzu qilgan ma'naviy rahbar timsolidir. Shu bois bu doston o'z davrining siyosiy-falsafiy manifesti sifatida ham o'qilishi mumkin.

“**Hayrat ul-abror**” dostoni Alisher Navoiy ijodining falsafiy-didaktik yo'nalishdagi eng yetuk namunalaridan biri bo'lib, unda adolat g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi. Shoir bu asarda **adil podshoh obrazini** nafaqat badiiy timsol, balki **davlat boshqaruvining ma'naviy mezoni** sifatida talqin etadi. Navoiyning fikricha, adolat — davlatning poydevori, xalqning farovonligi va jamiyatning barqarorligini ta'minlovchi eng muhim omildir. U shunday yozadi:

Adl bila yurtni tutgan sulton — xalq ko'nglini baxtli aylaydi.[3:65] Bu fikr **Amir Temur siyosiy falsafasi** bilan bevosita uyg'unlikda. “**Tuzuki Temuriy**” asarida ham davlat boshqaruvi asosini tashkil etuvchi g'oya sifatida adolat, intizom va tartibga urg'u beriladi:

“Podshohning kuchi — adolat va intizomdadir.” Navoiy o'zining “*Hayrat ul-abror*” dostonida **Temuriy davlatparvarlik an'anasini ma'naviy va axloqiy asoslar bilan boyitgan**, uni badiiy-falsafiy darajaga ko'targan.

Asardagi “Adolat boblari” Temuriy siyosiy mafkuraning **badiiy talqini** sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu boblarda Navoiy hukmdorni “ilmu hikmat sohibi, rahm-shafqatli, xalq dardi bilan yashovchi shaxs” sifatida tasvirlaydi. Uning nazarida adolat — bu nafaqat qonuniy tartib, balki **ruhiy va ma'naviy poklik mezoni** hamdir. Shuning uchun u hukmdorni “**xalqning soyasi**”, ya'ni insonlarga rahm-shafqat soyasini soluvchi, ularga tinchlik va osoyishtalik baxsh etuvchi siymo sifatida tasvirlaydi.

Navoiy bu g'oyani “*Mahbub ul-qulub*” asarida ham davom ettiradi. Unda shunday deyiladi: “Zulm ila mulk obod bo'lmas, adl ila esa xalq rohat topar.” Bu esa “Hayrat ul-abror”dagi adolat konsepsiyasining kengaytirilgan, ijtimoiy-ma'naviy shaklidir. Shu bois olimlar — **N. Komilov, A. Qayumov, E. Bertels, B. Fragner** — Navoiyni **Temuriy ma'naviy maktabining eng yirik vakili**, uning “adolat falsafasini” adabiyot orqali mukammal shakllantirgan mutafakkir sifatida baholaydilar.

“**Hayrat ul-abror**”dagi adolat g'oyasi — bu **Temuriylar davlati mafkurasining ma'naviy sharhi** bo'lib, u Navoiy tafakkurida podshohlik, insonparvarlik va axloqiy mas'uliyatning uyg'un birligi sifatida ifodalangan. Shoir Temuriy siyosiy an'anani adabiy-falsafiy shaklda davom ettirib, “adil podshoh” timsoli orqali **davlat va ma'naviyatning uzviy bog'liqligini** ta'kidlagan.

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asari uning ijtimoiy-siyosiy va axloqiy qarashlarini mujassam ifodalagan pandnoma sifatida alohida o'rin tutadi. Asarda shoir

davlat boshqaruvining nafaqat tashkiliy, balki ma'naviy-axloqiy mezonlarini ham aniq belgilab beradi. Navoiy nazarida hukmdorning eng yuksak fazilati – adolat, kamtarlik va ilm ahliga ehtiromdir. U shohlikni shon-shuhrat vositasi emas, balki xalq farovonligi uchun mas'uliyat deb biladi. Shuning uchun shoir ta'kidlaydi:

Sultonning qudrati – xalqning roziligi bilandir.[2:87-bet].

Bu fikr aslida Temuriy siyosiy tafakkurining ma'naviy davomi sifatida namoyon bo'ladi. Amir Temur o'z "Tuzuki Temuriy" asarida shunday deydi: "Podshohning kuchi – adolat va xalq roziligida, zolimlik esa davlatning tanazzuliga sabab bo'lur." Navoiy ushbu an'anani davom ettirib, hukmdorni xalq bilan ma'naviy bog'lanishda ko'radi: podshohning haqiqiy qudrati zo'ravonlik yoki boylikda emas, balki xalq muhabbati va roziligidadir.

"Mahbub ul-qulub" asarida Navoiy shohning haqiqiy buyukligi – uning odamlarga mehri va ilm ahliga hurmati bilan belgilanadi. U ilm ahlini jamiyatning ruhiy ustuni sifatida baholab, hukmdorning ularga homiylik qilishi va maslahat so'rab turishi zarurligini ta'kidlaydi. Bu nuqtai nazarda shoir "ilm bilan ziynat topgan podshoh" idealini ilgari suradi.

"Munshaot" asari esa Navoiyning amaliy siyosiy faoliyatining yozma ifodasi sifatida katta ahamiyatga ega. Asardagi maktublar orqali u vazirlik faoliyatini ado etar ekan, davlat boshqaruvi madaniyati, xalq oldidagi javobgarlik, rahm-shafqat va faqirparvarlik kabi qadriyatlarni ilgari suradi. U har bir mansabdorni "xalqning xizmatkori" sifatida ko'radi va hukmdordan tortib oddiy amaldorgacha barchani mas'uliyat, insoflilik va poklikka da'vat etadi.

Tadqiqotchilar R. Rypka va B. Fragner ta'kidlaganidek, Navoiyning bu ikki asari – "Mahbub ul-qulub" va "Munshaot" – uni haqiqiy davlatshunos va ma'naviyatparvar mutafakkir sifatida namoyon etadi. Uning qarashlarida hukmdorlik bu zohiriy hokimiyat emas, balki ruhiy rahbarlik; davlat esa odamlarni ma'naviy jihatdan birlashtiruvchi institut sifatida talqin etiladi.

Navoiy ushbu asarlar orqali Temuriylar siyosiy merosini ma'naviy jihatdan davom ettirgan, hukmdorni ilm va adolatga tayangan komil inson sifatida ko'rsatgan buyuk mutafakkirdir. Uning "adil podshoh" haqidagi ta'limoti faqat o'z zamoni uchun emas, balki keyingi asrlardagi davlat boshqaruvi madaniyati uchun ham umuminsoniy ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiyning tarixiy qarashlari va Temuriylar merosini davom ettirishi uning ijodida chuqur falsafiy va ma'naviy mazmunga ega. Navoiy uchun Temur shunchaki zabt etuvchi yoki harbiy dahosi bilan tanilgan shaxs emas, balki adolat, ilm va ma'rifatni davlat boshqaruvida muhim omil deb bilgan ma'rifatparvar hukmdor timsolidir. U Temur shaxsini siyosiy tarix doirasidan chiqarib, uni axloqiy va ma'naviy ideal darajasiga ko'taradi.

E. Bertels bu borada shunday yozadi: “Navoi Iskandar timsolida Temurning adolatli va dono siyosatini badiiy shaklda ifoda etadi”[5:212]. Bu fikr Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni markazida turgan g‘oyani aniq ifodalaydi — ya’ni, tarixiy Iskandar obrazining ortida Temuriy siyosiy ideal, ya’ni adil, ilmparvar, xalqparvar hukmdor timsoli mujassamdir.

Navoiyning Temuriylar merosiga munosabati ikki qatlamda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, u Temur siyosiy merosini ma’naviylashtiradi, uni adolat, halollik va ilm orqali xalq farovonligini ta’minlash yo‘lida talqin etadi. Ikkinchidan, u Temuriy davrning ilmiy va adabiy uyg‘onishini ma’rifatparvarlik konsepsiyasi darajasiga ko‘taradi. Shu bois, Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi adolatli podshoh haqidagi boblar bevosita “Tuzuki Temuriy”dagi siyosiy-falsafiy g‘oyalar bilan hamohangdir.

Temuriylar davrida adolat, tartib-intizom, ilm va din uyg‘unligi davlat mafkurasining asosini tashkil etgan. Navoiy ana shu an’anani ijodiy qayta ishlab, uni o‘z asarlarida badiiy-falsafiy darajada mustahkamladi. “Saddi Iskandariy”da u Iskandar timsoli orqali adolatni hokimiyatning ma’naviy mezonini sifatida ko‘rsatadi; “Hayrat ul-abror”da esa hukmdorning vazifasini xalq qalbini yorituvchi nurlanish sifatida talqin etadi.

Bu g‘oya “Mahbub ul-qulub” va “Munshaot” asarlarida yanada aniqroq shaklga ega bo‘ladi. Bu ikki asarda Navoiy siyosiy axloq, xalq oldidagi javobgarlik, faqirparvarlik va ilm ahliga hurmat kabi qadriyatlarni ilgari surib, Temuriy siyosiy-falsafiy merosni amaliy jihatdan davom ettiradi. U hukmdorni “xalqning soyasi” deb ataydi, ya’ni uning adolati, rahm-shafqati va pokligi orqali mamlakatning tinchligi va barqarorligi ta’minlanadi.

Tadqiqotchilar (E.Bertels, N.Komilov, A.Qayumov) ta’kidlaganidek, Navoiy ijodi Temuriy davr ma’naviyatining eng yuksak bosqichini ifoda etadi. U Temuriylarning siyosiy merosini badiiy va falsafiy mazmunda qayta talqin etib, hukmdor shaxsiyatini insoniylik, ma’rifat va adolat mezonida baholagan. Shu jihatdan, Navoiyning qarashlari jahon adabiyotida ideal hukmdor konsepsiyasini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Navoiyning “adl podshoh” haqidagi qarashlari Sharq siyosiy-falsafiy tafakkurining yuksak namunasi bo‘lib, u hukmdorni xalq bilan ma’naviy birlikda ko‘radi. Uning uchun davlatning qudrati – xalqning roziligida, hukmdorning sharafi – adolat va ilmda, mamlakatning obodligi esa – ma’naviyat va halollikda. Shu bois Navoiy ijodi Temuriy uyg‘onish davrining eng yuksak badiiy-falsafiy cho‘qqisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. – Toshkent: Fan, 1987.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Fan, 1991.

3. Alisher Navoiy. Munshaot. – Toshkent: Fan, 1985.
4. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1983.
5. Bertels E. E. Izbrannye trudy. – Moskva, 1965.
6. Fragner B. G. Persianate World and Timurid Culture. – Leiden, 2002.
7. Hayitmetov A. Navoiy va davr ruhi. – Toshkent, 1991.
8. Ibn Arabshoh. Ajaib al-maqdur fi tarikh Taymur. – Cairo, 1912.
9. Komilov N. Tasavvuf va Navoiy. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
10. Rypka J. History of Iranian Literature. – Reidel Publishing, 1968.
11. Sharafuddin Ali Yazdi. Zafarnoma. – Tehran, 1939.